

«AMIR TEMUR VA TO'XTAMISHXON O'RTASIDAGI DIPLOMATIK ALOQALAR»

Komilov Muxiddin Baxriddin o'g'li

Namangan Davlat Universiteti

Arxivshunoslik yo'nalishi 3-bosqich talabasi

Annotatsiya: *Ushbu maqolamizda Temuriylar saltanatining asoschisi Amir Temur hamda Oltin O'rda xoni To'xtamishxon o'rtasidagi siyosiy va diplomatik aloqalar, elchilik almashinuvlari, shuningdek, ikki davlat o'rtasida yuzaga kelgan ziddiyatli holatlarni tahlil qilamiz.*

Annotation: *In this article, we analyze the political and diplomatic relations between the founder of the Timurid empire, Amir Temur and the khan of the Golden Horde, Tokhtamishkhan, the exchange of embassies, as well as the conflicts between the two countries.*

Kalit so'zlar: *Oltin O'rda, Oq O'rda, To'xtamish, Urusxon, To'yxo'ja, farsax, Dashti Qipchoq, Litva knyazligi, burung'or, juvung'or, Chig'atoy, Qulzum, Shomiy, Sharafiddin Ali Yazdiy, Klavixo.*

Key words: *Golden Horde, White Horde, Stop, Urushan, Toykhoja, Farsakh, Dashti Kipchak, Lithuanian principality, Burungor, Juvungor, Chigatay, Kulzum, Shami, Sharafiddin Ali Yazdi, Klavixo.*

Hamma davrlarda ham davlatlar o'rtasidagi siyosiy-iqtisodiy va diplomatik aloqalar muhim masala bo'lib kelgan. Umuman olganda buyuk davlat arbobi va sarkarda Amir Temur diplomatiyasi juda katta va keng qamrovli mavzudir. Sohibqiron Amir Temur chet el mamlakatlari bilan do'stona munosabatlar olib borishga, Buyuk Ipak Yo'lida savdogarlarga hamda xorijlik elchilarga munosib sharoit yaratishga, Sharq va G'arb mamlakat hukmdorlari bilan iliq munosabatlar olib borishga astoydil harakat qilgan. Amir Temur Turkistonda mustaqil davlat tuzish jarayonidagi diplomatik faoliyati, uning yosh davlat xavfsizligini taminlash maqsadida Oltin O'rda va Dashti Qipchoqqa nisbatdan amalga oshirgan tadbirlari, o'z faoliyati boshlanganda dastlab Xuroson, so'ngra Eron va Ajam Iroqi, Kavkaz sarxadlari, Hindiston, so'ngra arab mamlakatlari hamda Turkiya va nixoyat, Yevropa davlatlari bilan bo'lgan muloqotlarning har biri alohida ilmiy tadqiqot manbai sifatida taxlil qilinishi kerak. Sohibqiron faoliyati ikki bosqichga bo'linadi – Turon zaminida mustaqil davlat tuzish va xorijiy mamlakatlarni fath etishga yo'naltirilgan davrlarga bo'lib o'rganilishi kerak. Davlatning ravshan quyoshi jangu-jadal marakasi gardening qorong'iligidan so'ng yuz ko'rsatdi, kamronlik chamanining yashnashi urush bulutidan qon-yomg'ir yoqqanidan keyin sodir bo'ladi. Vaqtiki, bu say qo'shishlardan kutilgan maqsad haq kalimasining yuksakligiga erishish va islom shiorini izhor etish bo'lsa, bu matlub natijasi tezroq qo'lga kiradi va u orzu chexrasi osonroq yuz ko'rsatadi. Shu o'rinda yana To'xtamishxon va Amir Temur o'rtasidagi do'stona va nodo'stona munosabatlarni aytishimiz mumkin. XIV asr

oxirida To'yx'o'ja o'g'lon Urusxon tomonidan qatl etilgach, uning o'g'li To'xtamish ham o'z hayotidan xavfsirab, Amir Temur davlatidan panohtopdi. Sohibqiron Jo'ji ulusida bo'layotgan voqealarni ziyraklik bilan kuzatib borardi. Chunki Shimoliy Xorazm va Oq O'rda Movarounnahrda chegaradosh edi. U Oltin O'rda xoni o'ziga tarafkash, tobe bo'lishini anchadan buyon orzu qilardi. To'xtamishning murojaati esa ayni muddao bo'ldi. To'xtamishning kelayotganini eshitgan paytda Temur Xorazmga hamda Mo'g'iliston (Sharqiy Turkiston) hukmdori amir Qamariddinga qarshi kurashga tayyorlanayotgan edi. Pirovardida Temur yurish rejasini to'xtatdi va shahzodani kutib olishga taniqli amir Tuman Temur O'zbekni yubordi. Urusxon To'xtamishga qarshi o'g'li Qutlug' Bug'a boshchiligidagi qo'shin yubordi. O'sha jangda Qutlug' Bug'a jarohatlanib, tezda vafot etdi. Harbiy ishlarda tajribasiz To'xtamish Urusxon lashkari tomonidan qattiq zarbaga uchradi va yana Temur huzuriga qaytib keldi. Ikki marta urushlarda mag'lubiyatga uchragan To'xtamishxon yana Temur saroyiga qochib keldi. Endi bu safar Sohibqironning o'zi jangga otlandi va qo'shinini Sirdaryodan o'tkazib, O'troning bepoyon tekisligida qarorgoh ko'tardi. Urusxon qo'shini esa mavlono Sharofiddin Ali Yazdiyning ma'lumotiga ko'ra, O'trondan 24 farsax naridagi Oq O'rda markazi – Sig'noqda joylashgan edi. Deyarli uch oy bir-birlariga qarshilik ko'rsatmasdan ro'baro' turdilar. Har ikki sarkarda natijaga erisholmagach ortga qaytishdi. 1375- yilda Urusxonning o'g'li To'xtaqiya vafot etgach, Amir Temur To'xtamishxonni shu yerda qoldirib, o'zi Samarqandga qaytib ketdi. 1376-1377- yil qishida Temur o'zining katta amirlari (Tuman Temur O'zbek, Baxtihoji, O'rik Temur, G'iyosiddin Tarxon va Bangi Qovchin)ni To'xtamishga qo'shib, Sig'noqqa jo'natdi. Amirlar barcha rasm-rusumlarni ado etib, To'xtamish xon ko'tarilganini hammayoqqa ovoza etdilar. Ko'rib turubsizki, To'xtamishxon o'z-o'zidan mamlakat taxtiga chiqmaganligini, albatda uning homiysi hisoblangan Amir Temur uning taxtga chiqishi uchun qo'ldan kelgan barcha ishni qilgan. Chig'atoylar shohdan maxsus imtizoynlar olgan bo'lib, mollarini istagan joyda o'tlatishi, ekin-tekin qilishi, yozda va qishda ko'ngillari tusagan yerda yashashi mumkin. Ular shohga soliq to'lamaydi, chunki chig'atoylar harbiy safarbarlik e'lon qilinishi bilan urushda xizmat qilishga jo'naydi. Chunki o'sha davrda Chig'atoylar O'rta Osiyo siyosiy hayotida muhim rol o'ynardi. Qo'shinning asosiy qismi chig'atoylardan bo'lgan, ya'ni asosiy otliq va piyoda askarlar o'lkadagi chig'atoyzodalardan tuzilgan. To'xtamishxon Oltin O'rda davlatini birlashtirgandan keyin, Xon endilikda Amir Temur bilan tengma teng aloqalar olib bora boshladi. Amir Temur ayonlari ichida ajoyib diplomatlar ko'p bo'lgan. Amir Temur To'xtamishxon huzuriga elchi qilib Shamsiddin Almoliqiyini Nizomiddin Shomiy shunday ta'riflaydi: "U ish ko'rgan, aqlli, xushyor, donishmand bir kishi edi. U borib shirinsuxanlik bilan ko'ngilga yoqar gaplarni aytib, so'zning ulanishiyu rivojiga rioya qilgan holda maqsadni ado etdi. Uning so'zlari podshoh va amirlar qalbiga ta'sir ko'rsatib (To'xtamishxon) sulh-u safoga moyil bo'ldi va Shamsiddin Almoliqiyini ezozlab, hurmat qilib qaytardi...". To'xtamish o'z hukmronligining dastlabki yillarida Temurga nomigagina bo'ysunar, qulay payt kelishi bilan mustaqil bo'lib, o'z homiysidan yuz o'girish niyatida edi. U Oltin O'rdaning O'zbekxon va Jonibekxon davridagi shuhratini ko'tarishni istardi. Ammo

shuni esdan chiqarmaslik kerakki, Oltin O'rda davlati bosqinchilik natijasida begona yurtda vujudga kelgan, aholisi etnik jihatdan g'oyat xilma-xil, iqtisodiyoti va madaniyati turlicha bo'lib, xo'jalik aloqalari bir-biriga chambarchas bog'lanmagan edi. Bulardan tashqari XIV asrning 80-yillarida Oltin O'rdaga chegaradosh davlatlar siyosiy hayotida katta o'zgarishlar bo'lib o'tdi. Uning shimolida Dmitriy Donskiy boshchiligidagi rus knyazliklari birlasha boshlagan, Movarounnahr esa Temur yangi bir qudratli saltanat tuzayotgan edi. Bu davlatlar Oltin O'rdadan farqli o'laroq mustahkam zamida, o'z xalqining tabiiy o'sishiga bog'liq ravishda rivojlanib borar edi. Keyinchalik, To'xtamishxon hokimiyati ancha mustahkamlangandan so'ng, o'z homiysi bo'lgan Amir Temurga to'g'ridan-to'g'ri qarshi chiqqan boshladi. Amir Temurning dam-badam qilgan yurishlari qo'shinni takomillashtirishga va urush olib borishda yangi jangovar usullarni qo'llash imkonini yaratdi. 1391-yilda To'xtamish bilan Qunduzchada bo'lgan jangda u to'qnashuv oldidan qo'shinni mutlaq yangi usulda joylashtirdi. Bu jangda sohibqiron o'z qo'shinini yetti bo'lakka – qo'lga ajratdi. Jang oldidan qo'shin markaz, o'ng qo'l-burung'or va chap qo'l-juvung'or qanotlardan tarkib topgan. To'xtamishxon va Amir Temur o'rtasidagi nizo Yevropani Old va O'rta Osiyo bilan bog'lab turuvchi savdo yo'llarini egallashga bo'lgan sa'y – harakatlardan kelib chiqqan. Ana shunday yo'llarning biri Rus janubidan Qora va Qulzum (Kasbiy) dengizi sohillari bo'ylab, ikkinchisi Kasbiydan janubroqdagi Shom, Kichik Osiyo – Kavkazorti, Eron, Samarqand orqali o'tardi. Bizningcha, Temur va To'xtamish o'rtasida aloqa buzilishiga yana bir sabab bor. Xususan, To'xtamishxon Ozarbayjonga kirib, Temurdan 1379 – 1380 yilda Xorazmni zabt etgani uchun qasos olmoqchi bo'ldi. Biroq To'xtamishxon Ozarbayjonga bostirib kirishi bilan Xorazmni istilo qilgani uchun Temurdan qasos olmoqchi edi degan fikr bir taxmin, xolos. Chunki manbalarda bu haqda na bevosita, na bilvosita imo – ishora bor. Temurga nisbatan adovati bo'lgan Ibn Arabshox uning To'xtamish bilan urushida Oltin O'rda xoniga xiylagina xayrixohlik qiladi va qurolli to'qnashuv chiqishiga amir Husaynning o'ldirilishi sabab uyg'otdi, deb hisoblaydi. Sharq tarixi ixlosmandlardan biri Xammer amir Husaynning o'limi Temur va To'xtamish o'rtasida jang kelib chiqishiga sabab bo'ldi, deb ko'rsatadi. Balki bu ikkinchi darajali sababdir, lekin hech qachon bosh sabab bo'la olmaydi. Shomiy va Yazdiyning hikoya qilishicha, Temur To'xtamishxonga nisbatan o'zining ilgari o'rnatgan aloqalariga rioya qiladi, uning qo'shini bilan jang olib bormaslikka tirishadi. Shayx Ali Bahodir, Iki Temur, Usmon Abbos, ular ortidan esa o'g'li Mirzo Mironshoh boshchiligidagi bir necha tuman qo'shinlarini jo'natib, ularga: "Bizning To'xtamish bilan ahdomamiz bor va biz unga amal qilamiz, agar uning qo'shini o'zlarini jang olib borishdan tiysa, orqaga qaytinglar", deb tayinlaydi. Lekin qo'shin jang maydoniga borgach, amir farmoni bilan ortga qaytadi. Buni To'xtamishxon ojizlik deb bilib oldga qarab qo'shinini undaydi. Urushda Amir Temur qo'shini qo'li baland keladi. Shundan so'ng xon qo'shini Darbandga chekinadi. Bu – ikki qo'shin o'rtasidagi dastlabki yirik jang edi. 1391-yil 6-aprelda Amir Temur Sarig'uzen daryosidan yetib bordi va otlarni o'sha yerda sug'ordi, so'ng askarlar bilan hordiq chiqardi. Shundan so'ng Abdurazzoq Samarqandiyning ma'lumot berishicha, Temur qo'shinlarini ko'prikdan o'tkazdi. Sohibqiron tobora Dashti Qipchoq ichkarisiga kirib borardi. 1391-yi 4-

iyunda amir Yoyiq daryosidan o'tdi. Bu paytda To'xtamishxon o'ng va chap qanotlarni to'plab, Qirqqo'l (hozirgi Chelyabinskiy) da qarorgoh ko'tarib, Temurni kutardi. Yoyiq daryosidan o'tib tezlik bilan xon qarorgohiga yetib kelgan Sohibqiron To'xtamishni sarosimaga soldi. Natijada xon pistirmada qoldi va qochib ketishga majbur bo'ldi. Sohibqiron Volga daryosigacha yetib borib, Moskva yaqinidagi Yelets shahrini egalladi. To'xtamishxon Xarkov shahrida Litva knyazi bilan 1393-yilda ittifoq tuzadi va yorliq chiqaradi. 1395-yilda Amir Temur To'xtamish fitnasiga butunlay barham berish uchun Darbanddan Elburs tog'i etaklariga yetib keldi. Amir Temur Terek daryosidan o'tib Julat degan joyga (Janubiy Osetiya) ga yetib bordi. 15-aprel kuni ikki qo'shin ham harakatga tushdi va odatdagidek piyoda qo'shin suvoriy qo'shin oldida borar edi. Lekin jang To'xtamishxonning qochishi bilan tugadi, Temur g'alaba sharafiga o'z qo'shiniga 100ming kepekiy dinor, sovg'a-salom tarqatdi⁵³. Oltin O'rdaning mag'lubiyati natijasida Don daryosining yuqori oqimigacha bo'lgan hududlar Temuriylar tarkibiga o'tdi. Amir Temurning harbiy mahorati shundaki, u dushmanlarini birlashishga qo'ymasdi va yakka-yakka mag'lub etardi. Shundan so'ng To'xtamishxon o'z hokimyatini tiklay olmadi va 1408-yilda o'ldirildi. Amir Temur bu zafarli urush natijasida janubiy Rus knyazliklarini o'ziga tobe qilib, mamalakat sarhadlarini shimoliy hududlar hisobiga boyitdi.

Xulosa qilib aytganda, o'z tarixini, nasl-nasabini, merosini bilmagan millatning kelajagi bo'lmaydi. Chunki har bir xalqning o'z tarixi mavjud. O'z tarixini bilmagan, uning ijobiy va salbiy tajribalarini o'rganib, tegishli xulosalar chiqarmagan xalq bugungi hayotning qadrini va muammolarini tushunib yeta olmaydi, o'z kelajagi haqida aniq tasavvurga, puxta ishlangan dasturga ega bo'la olmaydi. Biz kelajagi buyuk O'zbekistonni barpo etishga kirishgan ekanmiz, bobokalonimizning ulug' hayoti va faoliyati bizga katta ishonch, intilish, qatiyat va kuch-quvvat baxsh etadi. Ikkinchidan, Amir Temur va temuriylar tarixini har tomonlama chuqur o'rganish faqat ilmiy va ma'rifiy ahamiyat kasb etib qolmasdan, tarbiyaviy va amaliy ahamiyatga ham egadir. Bu davrda shakllangan va rivojlangan tarix saboqlaridan mustaqillik yo'lida foydalanish zarur. Tarix har bir insonni o'z vataniga muhabbat, sadoqat, o'z xalqining o'tmishi haqida aniq tasavvurga ega bo'lish, uning hozirgi kuni va kelajagi bilan g'ururlanish ruhida tarbiyalashning muhim vositalaridan biridir. Shu boisdan Amir Temur va temuriylar davri tarixini o'rganish va tahlil qilish hozirgi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Shuningdek, Amir Temur o'z dushmanlariga ham shavqatli bo'lganini To'xtamishxon misolida tahlil qildik.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR :

- 1)Mo'minov Ibrohim. Amir Temurning O'rta Osiyo tarixida tutgan o'rni va roli. T., Fan, 1993.
- 2)Nizomiddin Shomiy. Zafarnoma. (Forschadan Alixon Sog'uniy va Xabibullo Karomatov tarjimasi) Tosh., G'afur G'ulom nomidagi nashriyot va matbaa birlashmasi, 1991.
- 3)Mahkam Abduraimov. Temur va To'xtamish, T.: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at, 2000,
- 4)Xayrullayeva. M. M. O'zbek diplomatiyasi tarixidan. Toshkent – 2003.
- 5)Nizomiddin Shomiy. Zafarnoma. (Forschadan Alixon Sog'uniy va Xabibullo Karomatov tarjimasi) Tosh., G'afur G'ulom nomidagi nashriyot va matbaa birlashmasi, 1991.
- 6)Mahkam Abduraimov. Temur va To'xtamish, T.: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at, 2000